

ματικῶν, φιλοξενεῖ ὁ παρὼν τόμος τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» (σελ. 195-228), ἐπ' εὐκαιρία τῆς προσεχοῦς ἐκδόσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τοῦ συγγράμματός του *Ἀπαρχαὶ τῶν ἑλληνικῶν Μαθηματικῶν*. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντος θέματος τῆς ἐπιδράσεως τῆς Διαλεκτικῆς τῶν Ἐλεατῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς παραγωγικῆς μεθόδου, εἰδικώτερον εἰς τὸ εὐκλείδιον σύστημα τῶν Μαθηματικῶν. Τὸ νέον τοῦτο ἄρθρον τοῦ Α. Szabó προστίθεται εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν μονογραφιῶν τοῦ συγγραφέως, αἱ ὁποῖαι προπαρεσκεύασαν τὸ βιβλίον του, εἶναι ὅμως πάντοτε καὶ αὐτοτελῶς χρήσιμοι πρὸς συμπλήρωσιν τούτου. Ἀπαρίθμησιν καὶ πλήρεις τίτλους παρέχει ὁ ἴδιος εἰς σελ. 196, σημ. 4, τῆς ὥς ἄνω ἐνταῦθα δημοσιευομένης ἐργασίας του ὑπὸ τὸν τίτλον *Die Philosophie der Eleaten und der Aufbau von Euklids «Elementen»*. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ σημειοῦμεν ὅτι καὶ τὸ εἰς τὸ ἄνω σύγγραμμά του, ἐν τέλει, προστιθέμενον Συμπλήρωμα ἀποτελεῖ Ἀνακοίνωσιν τοῦ ἰδίου γενομένην εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τὸ 1968 (ΠΑΑ 43 [1968] 455-458).

Τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν θὰ ἔχῃ συντόμως τὴν δυνατότητα χρησιμοποίησεως τοῦ συγγράμματος τούτου καὶ εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν, πραγματοποιουμένην κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος, ὅπως τὸ τόσον σημαντικὸν τοῦτο διὰ τὴν ἑλληνικὴν μαθηματικὴν Ἐπιστήμην ἔργον περιληφθῇ εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐπιστημονικῶν ἐκδόσεών του.

Ἀθῆναι

Φίλων Βασιλείου

Β. Ν. Τατάκης, *Ὁ Σωκράτης. Ἡ ζωὴ του, ἡ διδασκαλία του*, Ἀθῆναι, «Ἀστὴρ» 1970, 147 σελ.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ τοῦ καθηγητῆ Τατάκη ἀποτελεῖ μιὰ σκιαγράφηση τοῦ Σωκράτη ὡς σοφοῦ, δηλαδὴ ὡς ὁδηγοῦ καὶ μνητῆ στὴν προσωπικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν. Μᾶς παρουσιάζει μὲ λιτότητα, σαφήνεια, ἀκριβολογημένη τεκμηρίωση καὶ κριτικὸ στοχασμὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σωκράτη καὶ τίς κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας του σὲ σχέσιν μὲ τὰ προβλήματα τοῦ ἰδίου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἀκολουθώντας τὴν παράδοσιν τοῦ Tovar ἢ τοῦ Festugière, σὲ ἀντιδιαστολὴ ὅμως πρὸς τὸν Robinson, τὸν Ross ἢ τὸν Guthrie, ἐξετάζει προσεκτικὰ τὴ σωκρατικὴ ἀντίληψιν τῆς ἀρετῆς ὡς γνώσης, τοῦ *Γνώθι σαυτόν*, τῆς προέλευσης τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, καθὼς καὶ τὴ λειτουργία τοῦ δαιμονίου. Τονίζοντας κυρίως τὴν ἀτοπία καὶ τὴ γοητεία τοῦ Σωκράτη δὲν ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν ἀνάλυσιν τῆς σωκρατικῆς τεχνικῆς τοῦ ὀρισμοῦ, τῆς ἐπαγωγῆς, τῆς ἀναλογίας, τῆς ὑπόθεσης ἢ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς. Ἐπίσης τὴ σχέσιν τοῦ Σωκράτη μὲ τὴν ἐποχὴν του τὴν περιορίζει βασικὰ στὴν σχέσιν του μὲ τοὺς Σοφιστὰς καὶ τὴν τραγωδίαν χωρὶς νὰ ἐπιδιώκῃ κοινωνιολογικὴ ἢ πολιτικὴ τοποθέτησίν του.

Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ ὑπαγορεύει καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθηγητὴς Τατάκης ἀξιολογεῖ τὶς ἀρχαῖες πηγὲς γιὰ τὸν Σωκράτη (σελ. 16-39). Ὁ Ἀριστοφάνης δημιουργεῖ μιὰ λιβελλογραφικὴ παράδοση, ποὺ κορυφώνεται μὲ τὸν Ἀριστόξενο τὸν Ταραντίνο. Αὐτὸς ἐκφράζει παραστατικὰ τὴν ἀτοπία τοῦ δασκάλου. Ὁ Ξενοφῶν ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 401 δὲν ἀνῆκε πραγματικὰ στὸ σωκρατικὸ κύκλο. Δὲν εἶχε οὔτε τὴν πραγματικὴ δυνατότητα οὔτε τὴν πνευματικὴ διεισδυτικότητα, ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ σκιαγραφήσῃ πιστὰ τὴν προσωπικότητα ἢ νὰ συλλάβῃ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ σωκρατικοῦ μηνύματος. Ὡστόσο μὲ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γ ν ὡ μ η, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται τὰ ἐφ' ἡμῖν, καὶ τὴν τ ὕ χ η, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ θεῖον, ὁ Σωκράτης, ὅπως διαπιστώνει ὁ L. Brunschwig, συλλαμβάνει γιὰ πρώτη φορὰ τὴ μορφή τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου σὰν homo criticus, ποὺ ἀποφεύγει τὴν ὑποστασιοποίηση τῶν ἐννοιῶν του, διευρύνοντας συγχρόνως τὸ πεδίο ποὺ εἶναι προσιτὸ στὸν κριτικὸ νοῦ. Καὶ τὴν διάκριση αὐτὴ ὁ Ξενοφῶν τὴν ἔχει συνειδητοποιήσει, ὅπως παρατηρεῖ σωστὰ ὁ συγγρ. (σελ. 81 ἐπ.).

Ὁ Πλάτων ἐμαθήτευσε κοντὰ στὸν Σωκράτη ἀπὸ τὸ 408 ὥς τὸ 399. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ἡ ἀναμφισβήτητη συγγένεια στὸ πνευματικὸ ἦθος ἀνάμεσά τους, δικαιολογεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Τατάκη, τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πραγματικὸς Σωκράτης εἶναι ὁ πλατωνικὸς, ὅπως ἐμφανίζεται ὁμοῦς στοὺς σωκρατικοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα (σελ. 32). Γιατί νὰ μὴν ὑποθέσουμε τότε ὅτι ἐξ ἴσου αὐθεντικὸς εἶναι ὁ Σωκράτης τοῦ *Συμποσίου*, τοῦ *Φαίδωνος* ἢ καὶ τοῦ *Θεαιτήτου*; Γιατί νὰ μὴ θεωρηθῇ σὰν σωκρατικὴ καὶ ἡ θεωρία τῶν *χωριστῶν* ἰδεῶν, ὅπως τὸ δέχτηκαν ὁ Burnet καὶ ὁ Taylor;

Ὁ καθηγητὴς Τατάκης ἀποφεύγει αὐτὸ τὸ ἀκράϊο συμπέρασμα μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Σωκράτης τὰ καθόλου οὐ χωριστὰ ἐποίει. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ, οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ Λογικὴ τοῦ Σωκράτη καί, σὲ μικρότερο ὅμως βαθμὸ, ἡ νοησιαρχικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἠθικῆς του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποτελοῦν κατὰ τὸν καθηγητὴ Τατάκη, μιὰ ὀρθὴ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς σωκρατικῆς μεθοδολογίας (σελ. 38, 122-124). Δὲν κατανοεῖ ὁμοῦς ὁ Ἀριστοτέλης τὸ οὐσιαστικώτερο μήνυμα τοῦ Σωκράτη, ὅτι τὸ ἀναμφιλογώτατον ἀγαθὸν εἶναι μιὰ «ἄφατη» ἀλήθεια, ποὺ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ψυχὴ κατὰ τρόπο «ἄρρητο» (σελ. 122-124, 140). Ἡ μεθοδολογικὴ πορεία πρὸς τὸ ἀγαθό, ποὺ γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες καὶ τὰ σχήματα τοῦ λόγου, μᾶς προσανατολίζει πρὸς αὐτὸ ἀλλὰ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ συλλάβωμε.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ γενικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ σωκρατικοῦ ὀρθολογισμοῦ, πού, κατὰ τὸν καθηγητὴ Τατάκη, ἀναπηδᾷ ἀπὸ μυστικὸ βάθος καὶ μυστικὲς προϋποθέσεις (σελ. 86). Χωρὶς νὰ εἶναι ἀτεκμηρίωτη, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ, δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ἀπὸ τὴ συχνὴ ἀναφορὰ τοῦ Σωκράτη στὴ μαθηματικὴ γνώση. Ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι σαφὴς καὶ ἐναργής, ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Ἄν ἡ ἠθικὴ γνώση προσεγγίσῃ τὸ μαθηματικὸ ὑπόδειγμα, θὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἐναργής, βέβαιη καὶ τελικὰ ἀληθινὴ (*Ἀλκιβιάδης Α'* 126 c, *Εὐθύφρων* 7 c). Ὁ καθηγητὴς Τατάκης ἀνυφέρειται στὴ μαθηματικὴ γνώση (σελ. 84 κ.ἄ.), γιὰ νὰ τονίσῃ κυρίως τὴν ἀμεσότητά της, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι *ταντίζεται πάντα μὲ τὸν ἑαυτό της*. Ὁ Σωκράτης ὁμοῦς φαίνεται νὰ πιστεύῃ ὅτι ἡ ἐνάργεια καὶ ἡ βε-

βαιότητα της γνώσης αυτής φανερώνεται ιδίως στη λειτουργία της σε σχέση με τα φυσικά αντικείμενα. Είναι τελικά δικαιολογημένος ο παραλληλισμός του Σωκράτη και του Ντεκάρτ, που προτείνει ο καθηγητής Τατάκης (σελ. 76), όχι μόνο σε σχέση με τη μεθοδική αμφιβολία αλλά και σε συνάρτηση με τη θέση και τη λειτουργία της μαθηματικής γνώσης.

Όρθα αμφισβητεί ο καθηγητής Τατάκης την νοησιαρχική μονομέρεια που καταλογίζει ο Άριστοτέλης στην Ήθική του Σωκράτη, μ' όλο που πολλοί από τους σωκρατικούς προσδιορισμούς δικαιώνουν την κριτική του Άριστοτέλη (π.χ. *Πρωταγόρας* 356 d επ. ή *Γοργίας* 460 b επ., όπου η γνώση του δικαίου εξομοιώνεται με τη γνώση των τεκτονικών κλπ.). Είναι όμως νόμιμο το συμπέρασμα ότι η σωκρατική διδαχή έχει άλλα στηρίγματα, τα οποία φανερώνουν όρισμένη μυστικότητα στο βάθος του σωκρατικού Όρθολογισμού (σελ. 137); Ή άποψη του Σωκράτη ότι επί γε τα κακά οὐδείς ἐκὼν ἔρχεται . . οὐδ' ἐστὶ τοῦτο, ὡς ἔοικεν, ἐν ἀνθρώπῳ φύσει, ἐπὶ ᾧ οἴεται κακὰ εἶναι ἐθέλειν ἵεναι ἀντὶ τῶν ἀγαθῶν (*Πρωτ.* 352 c) είναι απαραίτητο να εξηγηθῇ από μιὰ ἐκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στη φωτισμένη ψυχή και τὸ ἀγαθόν, που να προκύπτει από μιὰ μυστική ἐμπειρία (Τατάκης σελ. 86); Δὲν θὰ ἦταν δυνατόν να εξηγηθῇ τὸ οὐδείς ἐκὼν κακὸς σε συνάρτηση με κάποια μορφή βιολογικοῦ Εὐδαιμονισμού; Ἀναμφισβήτητα ὁ Άριστοτέλης δὲν μᾶς δίνει ὁλόκληρο τὸ Σωκράτη. Ἴσως ὅμως συνοψίζει ὅ,τι παρουσιάζει τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν φιλόσοφο, ἂν θέλῃ να κινηθῇ μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἀπλοῦ λόγου, ἀποφεύγοντας τὶς προφητεῖες ἢ δογματικὲς ἀποφάνσεις τοῦ ὑποκειμενικοῦ Μυστικισμοῦ.

Στὴν ἀνάλυση τῆς σωκρατικῆς Ήθικῆς ὁ καθηγητής Τατάκης ξεκινάει ἀπὸ τὴ γενικά παραδεκτὴ γνώμη ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι συστηματικὸς φιλόσοφος. Ὁ λόγος τοῦ Σωκράτη ἀποβλέπει στὸ να κάνει τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁμόλογη μετὰ τὸν λόγο καὶ τὴν ἀλήθεια (σελ. 19). Δὲν εἶναι κήρυκας ἰδεῶν, μεθόδων ἀλλὰ ἐλεγκτῆς ἀνθρώπων, ἐλεγκτῆς τοῦ ἀνθρώπου (σελ. 38, 57). Ὅλοι θὰ συμφωνήσουν, ἂν συστηματικὴ σκέψη εἶναι μόνο αὐτὴ ποὺ ἀκολουθεῖ μιὰ τυπικὴ συλλογιστικὴ διαδικασία, γιὰ να καταλήξῃ σε ἐπιφανειακά πλήρη συμπεράσματα, ποὺ να θεωρῇ σὰν ὁριστικά καὶ ἀναλλοίωτα, χωρὶς να παρεμβαίνει ποτὲ ἡ ἐνορατικὴ λειτουργία. Συστηματικὴ ὅμως μ' αὐτὴ τὴ σημασία δὲν εἶναι οὔτε τοῦ Άριστοτέλη οὔτε τοῦ Spinoza ἢ σκέψη οὔτε καν ἡ εὐκλείδεια Γεωμετρία.

Ἄν ὅμως συστηματικὴ εἶναι ἡ σκέψη, ποὺ ἀκολουθεῖ ὁρισμένους μεθοδολογικοὺς κανόνες, ξεκινάει κατὰ τρόπο ὑποχρεωτικὰ δογματικὸ ἀπὸ ὁρισμένες ἀτεκμηρίωτες καὶ ἀναπόδεικτες ἀρχές καὶ στὴ διατύπωση τῆς δεσμεύεται ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση τῆς λογικῆς συνοχῆς, τότε κάθε ὁργανωμένη φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι συστηματικὴ. Θὰ μπορούσε κανεὶς να δείξῃ, ὅπως τὸ ἔκανε ὁ καθηγητής Robinson στὸ ἔργο του *Plato's Earlier Dialectic*, ὅτι οἱ συνομιλητὲς τῶν σωκρατικῶν διαλόγων συμφωνοῦν πάνω στοὺς κανόνες τῆς ἔρευνας καὶ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀντικειμένου τῆς. Καὶ ἂν ἀκόμη οἱ κατευθυντήριες ἀρχές τοῦ διαλόγου εἶναι, σύμφωνα με τὴ διατύπωση τοῦ καθηγητῆ Τατάκη (σ. 129), τὰ ἅμεσα δεδομένα τῆς συνείδησης, τὰ δεδομένα αὐτὰ παίρνουν ὅλο καὶ σαφέστερη λογικὴ μορφή. Ἔτσι ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Εὐθύφρων συμφωνοῦν ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς τους εἶναι ἐκεῖνο αὐτὸ τὸ εἶδος ᾧ πάντα τὰ ὅσια ὅσια ἐστὶν (*Εὐθύφρων* 6 d), ὅτι οἱ προτάσεις πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο πρέπει να εἶναι τεκμηριωμένες καὶ ὅτι δὲν πρέπει να ὑπάρχῃ ἀντίφαση ἀνάμεσά τους (9 a, 15 b). Τελικά οἱ ἀπορητικοὶ διάλογοι ὁδηγοῦν σε θετικὰ συμπεράσματα, π.χ. ὅτι τὸ ὅσιο εἶναι μέρος τοῦ δικαίου, ἔστω καὶ ἂν τὰ συμπεράσματα αὐτὰ εἶναι ἀτελῆ. Δὲν γνωρίζομε π.χ. τελειώνοντας τὸν *Εὐθύφωνα* ποῖον

μέρος τοῦ δικαίου εἶναι τὸ ὅσιον. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν ἐντελῶς ἀβάσιμο νὰ θεωρήσωμε τοὺς σωκρατικοὺς διαλόγους σὰν μερικὰ συστηματικούς. Καὶ νὰ θεωρήσωμε σὰν ἀτέλεια τὴν ἔλλειψη ὁλοκληρωμένης συστηματικότητας, πὺ τοὺς χαρακτηρίζει.

Ἡ ἄποψη τοῦ καθηγητῆ Τατάκη γιὰ τὴ δομὴ τῆς σκέψης τοῦ Σωκράτη συνδέεται μὲ τὴ γνώμη του ὅτι ὁ Σωκράτης οὔτε διδάσκει οὔτε πολεμᾷ ἰδέες (σελ. 126) ἀλλὰ ἐλέγχει μόνο πρόσωπα (σελ. 66). Ἡ γνώμη αὕτη ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ μαιευτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ εἰρωνεία, πὺ ἀναλύονται μὲ πολλὴ λεπτότητα καὶ διεισδυτικότητά στὸ βιβλίον. Ὡστόσο στὸ *Γοργία* (471 e - 472 a) ὁ Σωκράτης πὺ πολὺ τονίζει ὅτι σκοπὸς τοῦ ἐλέγχου εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ ἀλήθεια. Ἡ ὁμολογία τοῦ συνομιλητῆ εἶναι ἓνα τεκμήριο, ὅτι ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἔχει πραγματοποιηθῇ (βλ. καὶ *Πρωτ.* 333 c). Στὴν *Ἀπολογία* ὁ ἔλεγχος ἔχει ἀναμφίβολα προσωπικὸ καὶ ἠθικὸ στόχο. Ὅσο ὅμως ἡ πλατωνικὴ σκέψη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ σκέψη τοῦ Σωκράτη εἶναι ἀξεχώριστη, ὠριμάζει, τόσο μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἔχει ἡ ἀναζήτησις τῶν *σιδηρῶν καὶ ἀδαμαντίνων λόγων* τῆς ἀπρόσωπης ἀλήθειας. Ὁ *ad hominem* χαρακτήρας τοῦ ἐλέγχου εἶναι ἴσως μὴ ἀτέλειά του, πὺ τείνει νὰ περιορισθῇ.

Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ προβληθῇ ἡ ἀντίρρηση ὅτι ἡ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὸ πρόσωπο καὶ τὴν ἀλήθεια εἶναι, γιὰ τὸ Σωκράτη τουλάχιστον, τεχνητὴ. Καὶ τοῦτο γιὰτί, ὅπως ὀρθὰ ὑποστηρίζει ὁ καθηγητὴς Τατάκης, τὴν ἀλήθεια ἀνακαλύπτει ὁ καθένας μόνος του, ὅταν ἔχη πραγματοποιήσει τὴν αὐτογνωσίαν (σελ. 104, 66-67). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Σωκράτης ἄμεσα τουλάχιστον δὲν διδάσκει τίποτε. Τηρεῖ ὅμως πάντοτε ὁ Σωκράτης τὸ μεθοδολογικὸ αἶτημα, πὺ θεωρητικὰ ἀναγνωρίζει; Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὁ Σωκράτης διατυπώνει ἄμεσα τίς ὑποθέσεις, πὺ θὰ βοηθήσουν τὸ συνομιλητὴ του στὴν ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στὸ *Μένων* (85 a ἐπ.) σὲ σχέσι μὲ τὸ διπλασιασμὸ τῆς ἐπιφάνειας ἑνὸς τετραγώνου. Ἡ ἄποψη τοῦ καθηγητῆ Τατάκη ἐπαληθεύεται μόνο ἂν ἡ γνώσις τῆς ἀλήθειας, τῆς ἀρετῆς ἢ τῆς αὐτογνωσίας εἶναι γιὰ τὸ Σωκράτη ποιοτικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ γνώσις τῶν μαθηματικῶν ἐννοιῶν ἢ γενικώτερα τῶν ἐννοιῶν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου.

Συμπερασματικά, τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ Τατάκη μαρτυρεῖ μὴ οὐσιαστικὴ κατανόησις τῆς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν φιλοσοφικῶν του προθέσεων. Ἴσως ὅμως ἡ ἀτοπία τοῦ Σωκράτη, πὺ τόσο ζωντανὰ καὶ παραστατικὰ σκιαγραφεῖται ἐδῶ, νὰ περιορίζῃ μερικὰ τὴν ἀξία τῶν φιλοσοφικῶν του ἐπιτευγμάτων. Ἴσως ἀκόμη ἡ κριτικὴ ἀποτίμησὴ τους νὰ δικαιῶνῃ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀξιολόγησίν τους ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὅπωςδὴποτε, εἴτε δέχεται κανεὶς εἴτε ὄχι τὴν ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ τοῦ καθηγητῆ Τατάκη, πρόθυμα ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ ἔργο του, σὰν τὴ μέλισσα πὺ ἀφήνει τὴ γονιμοποιὸ γύρη στὸ ἄνθος, ἀποθέτει τὸ λόγο του στὸ νοῦ τοῦ ἀναγνώστη.

Ἀθῆναι

Α. Μπαγιόνας